

Ольга Ковалевська

доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), o.kovalevska2017@gmail.com

**ВИДАННЯ ПІДРУЧНИКА З ГЕОГРАФІЇ
ДЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ГІМНАЗІЙ ЗА МАТЕРІАЛАМИ
ЛИСТУВАННЯ СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО
ТА ВАЛЕНТИНА ОТАМАНОВСЬКОГО**

У статті на підставі аналізу листів відомого географа Степана Рудницького та представника видавництва «Вернигора», майбутнього відомого історика Валентина Отамановського, реконструйовано події 1918 року, пов'язані із підготовкою та виданням підручника з географії для українських гімназій.

Ключові слова: Степан Рудницький, Валентин Отамановський, підручник з географії, видавництво «Вернигора», листування, географічні мапи, українське шкільництво.

Olga Kovalevska

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History),
Leading Research Fellow, Department of Ukrainian historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), o.kovalevska2017@gmail.com

**PUBLICATION GEOGRAPHY TEXTBOOK FOR UKRAINIAN
HIGH SCHOOLS ON MATERIALS OF CORRESPONDENCE
OF STEPAN RUDNYTSKYI AND VALENTYN OTAMANOVSKYI**

The article is based on an analysis of letters of famous geographer Stepan Rudnytskyi and future famous historian Valentin Otamanovskiy, representing the publishing house «Vernyhora», reconstructed the events of 1918, associated with the preparation and publication of textbooks on geography for Ukrainian schools.

Keywords: Stepan Rudnytskyi, Valentine Otamanovskiy, geography textbook, publishing house «Vernyhora», correspondence, geographical maps, Ukrainian schooling.

Одним з традиційних способів реконструкції подій минулого був і залишається пошук збереженого епістолярію між різними історичними постатями та перетворення його на важливу складову історичних досліджень. Листування між відомими вченими не лише сприяє формуванню загального уявлення про наукове середовище минулих епох, про професійні та особисті контакти між дослідниками різних поколінь і навіть різних регіонів, але й дозволяє дізнатися про спільні наукові та освітні проекти, які вони реалізовували, зокрема, на користь становлення української національної школи у період 1917–1921 рр.

Постаті обох вчених: Степана Львовича Рудницького – історика, географа, учня Михайла Грушевського та Валентина Дмитровича Отамановського – історика, юриста, відомого краєзнавця і дослідника Поділля, зокрема Вінничини, вже стали добре відомими загалу українських науковців. Їм присвячені численні публікації, які широко подають біографії вчених, розкривають особливості різних періодів їхнього життя, оповідають про умови арешту, безглузді звинувачення чи особливості праці під радянською владою; аналізують їх праці, розкривають роль, яку вчені відіграли в різних галузях гуманітарної науки¹. Однак

¹ *Каросва Л., Шпильова Л.* Валентин Дмитрович Отамановський // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 6–13; *Безсмертний-Анзіміров А.* Валентин Отамановський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/valentin-otamanovskij.html>; *Робак І. С.* Отамановський Валентин Дмитрович // Харківщина: енциклопедичний словник / Ред. рада: С. І. Чернов, В. С. Бакіров, М. І. Титов та ін. – Харків: Золоті сторінки, 2015. – С. 261; *Робак І. Ю.* Валентин Дмитрович Отамановський, професор Харківського медичного інституту (1893–1964 рр.) // Некрополь Слобожанщини: збірка наукових статей з пам'яткоохоронної роботи. – Харків, 2012. – Вип. 1. – С. 182–186; *Робак І. Ю., Демочко Г. Л.* Валентин Отамановський і медичне краєзнавство Поділля // Науковий діалог «Схід–Захід»: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.: у 4 ч. – Дніпропетровськ: Інновація, 2014. – Ч. 3. – С. 146–149; *Робак І. Ю.* Валентин Отамановський: молоді роки вченого // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»: Збірник наукових

листування між ними ще не ставало предметом дослідження істориків, хоч воно є опублікованим і могло би стати цікавим джерелом вивчення наукових контактів та співпраці обох науковців.

Таким чином, метою цієї статті стало розкриття інформативного потенціалу листів вчених як історичного джерела для дослідження їхніх контактів та особливостей розвитку тогочасної науки загалом, а також реконструкція на основі наявного епістолярію одного з сюжетів з історії видання українських підручників 1918–1919 рр.

Як відомо, С. Рудницький (1877–1937) народився у родині вчителя у Перемишлі, коли це місто входило до складу Австро-Угорщини. Середню освіту здобув у державній гімназії Тернополя, вищу – у Львові, Відні та Берліні. Після того, як польська влада у 1919 р. звільнила його з Львівського університету, емігрував до Австрії, де працював професором економічної географії Академії торгівлі у Відні, а з 1921 р. – професором географії та деканом філософського факультету у

праць. Тем. вип. Історія науки і техніки. – Харків, 2011. – № 48. – С. 127–136; *Робак І. Ю., Савчук З. С.* Валентин Отамановський – революціонер, вчений, організатор науки – Х.: Колегіум, 2013. – 184 с.; *Робак І. Ю. В. Д.* Отамановський як один з фундаторів сучасного вітчизняного краєзнавства // *Краєзнавство*. – 2014. – № 3/4. – С. 46–57; *Федоришен О.* Забутий вінничанин – Валентин Отамановський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.myvin.com.ua/gu/pravda/2/148.html>; Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки: зб. наукових праць / Відп. ред. О. І. Шаблій. – Львів: [б. в.], 1994. – 136 с.; Географ-академік Степан Рудницький: видатні постаті Тернопілля / Упоряд. І. Дітчук. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007. – 200 с.; *Кандя А.* Академік С. Рудницький і розвиток українського краєзнавства // Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки. – С. 73–85; *Кубійович В.* Рудницький Степан // *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина*. – Т. 7. – Париж–Нью-Йорк, 1973. – С. 2631–2632; *Мушинка М.* Листи С. Рудницького до І. Крип'якевича // Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки. – С. 120–128.

Вищому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова у Празі². Незадовго до звільнення, коли С. Рудницький ще проживав у Львові, він уперше отримав нагоду познайомитися та деякий час листуватися з В. Отамановським³.

В. Отамановський (1893–1964) походив з іншого регіону України, а саме: з незаможної родини з Черкащини. Він закінчив 5-ту Київську гімназію із золотою медаллю і вступив на безкоштовне відділення юридичного факультету київського Університету св. Володимира⁴. У 1914 р. В. Отамановський заснував студентське «Братство самостійників», яке провадило свою діяльність, спираючись на ідеї, висловлені М. Міхновським у брошурі «Самостійна Україна». У березні 1917 р. ця організація разом із іншими взяла участь у створенні Української Центральної Ради. Місяцем пізніше, разом із М. Міхновським В. Отамановський взяв участь у формуванні товариства «Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка». Натомість, будучи обраним до лав Центральної Ради, В. Отамановський невдовзі відмовився від політичної кар'єри і повернувся на юридичний факультет для продовження навчання. Водночас він продовжив активну співпрацю з видавництвом «Вернигора» (1916–1948; директор П. Кашинський), яке бачило своє завдання у патріотичному вихованні та просвітницькій діяльності серед населення. З цією метою видавництво друкувало та поширювало велику кількість листівок і патріотичних брошур із портретами гетьманів. 29 січня 1918 р. В. Отамановський, якому на той час вже виповнилося 25 років, опинився під Крутами у складі юнаків Першої Української юнацької військової школи ім. Б. Хмельницького. Командуючий боєм, сотник армії УНР Аверкій Гончаренко у своїх пізніших спогадах (1962) відзначив його відважність за своєчасне повідомлення про наступ більшовицьких

² Рубльов О. Фундатор української географічної науки (С. Л. Рудницький) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К.; «Рідний край», 1991. – С. 121–122.

³ Листування Степана Рудницького / Упоряд., автор вступ. статті, приміток П. Штойко. – Львів: НТШ, 2006. – С. 278–279, 305–309.

⁴ Федоришен О. Забутий вінничанин – Валентин Отамановський.

військ у тил українських вояків. Крім того, він був вдячний йому за «прекрасний гумор» та здатність підняти бойовий дух війська цікавими історичними порівняннями⁵. Після розгрому українських юнацьких підрозділів у бою під Крутами, В. Отамановський вижив й у 1918 р. виїхав на стажування до Віденського університету. Там, як представник видавництва «Вернигора», він продовжив свою працю на ниві видання шкільних підручників, мап та зошитів для українських освітніх закладів⁶. Зокрема, за його сприяння було видано 1 підручник з граматики української мови, 1 – з латини, 1 – з геометрії, 1 – з фізики, 2 – з історії України, 4 – зі співу, 4 читанки та 6 з географії.

Отже, саме діяльність, спрямована на видання підручників та географічних мап, на деякий час звела інтереси С. Рудницького та В. Отамановського. Як свідчать дати листів, активне листування між ними відбувалося влітку та восени 1918 р. Більш точно встановити дату першого листа, а отже, й заочного знайомства між тодішнім автором та редактором і завідувачем техніки друку, поки не вдалося, бо наявні листи не дозволяють цього зробити. Перший лист від видавництва «Вернигора», який нині є відомим, був датований 3 липня 1918 р. Відповідно до інформації, зафіксованої в листі, контора видавництва на той час знаходилася на Львівській вулиці у Києві, а склади – на Володимирській, поруч з Золотими воротами⁷, а пізніше вона була перенесена на Фундуклеївську, 19. Зміст цього листа, за підписом Ігора Федіва – одного з редакторів видавництва, доводить, що перед ним були ще один чи два, бо листом від 3 липня С. Рудницького повідомляли про те, що «справа щодо видання ваших підручників полагоджена», умови, які висувало видавництво, з одного боку, і автор – з іншого, вже були узгоджені. С. Рудницький мав найближчим часом коштом видавництва знайти собі у Львові писаря або стенографіста, які повинні були допомогти йому у переписуванні рукопису

⁵ Гончаренко А. Бій під Крутами // Крути / Упоряд. О. та Н. Зінкевичі. – К.: Смолоскип, 2008. – С. 124–132.

⁶ Федоришен О. Забутий вінничанин – Валентин Отамановський.

⁷ Листування Степана Рудницького. – С. 305.

написаного ним підручника з географії для учнів гімназій. Керівництво видавництва також повідомляло вченого, що «Вернигора» готова розглянути питання видання усіх інших підручників, про які в якомусь з попередніх листів згадував С. Рудницький⁸. Видання мап також було можливе, але остаточно це питання повинен був узгодити повірений видавництва, який найближчим часом мав приїхати до Львова. Цією довіреною особою мав стати член управи – Валентин Отамановський. До листа від керівництва «Вернигори», було додано листа і від самого В. Отамановського.

Лист Валентина Дмитровича до Степана Львовича був дуже цікавий. З того як редактор звертався до вченого і як підписував свій лист до нього, було зрозуміло, що В. Отамановський глибоко шанував С. Рудницького і як науковця, і як людину, яка глибоко вболівала за українську справу, зокрема, за видання українських підручників для середніх навчальних закладів: «Високо Поважному Професорові Степанові Рудницькому», «З пошаною Валентин Отамановський, член управи»⁹. У листі від 3 липня 1918 р. йшлося про те, що професору треба було якнайшвидше закінчити текст його «Початкової географії» для учнів гімназій. Йому ще раз нагадували про необхідність найняти писаря, який би допоміг вченому переписати свій текст на чисто і відправити до видавництва. В. Отамановський повідомляв С. Рудницького, що довіреною особою видавництва, який приїде до нього на зустріч до Львова, буде саме він і натякав, що про деякі справи вони мають переговорити при особистій зустрічі¹⁰.

Коли саме відбулось особисте знайомство Валентина Дмитровича та Степана Львовича, невідомо. У листах такої інфор-

⁸ Йшлося про видання: «Початкова географія для середніх шкіл», «Мапа вправ по історії та географії України», «Історичний атлас для середніх шкіл» (12 мап) у співавторстві з І. Крип'якевичем, «Основи географії для середніх шкіл (II–IV кл.)» у 3-х частинах: «Географія позасвропейських країн», «Географія Європи», «Географія України».

⁹ Листування Степана Рудницького. – С. 306.

¹⁰ Там само.

мації не має. Натомість зі змісту наступного повідомлення від В. Отамановського від 16 серпня стає зрозумілим, що особиста зустріч таки відбулася, і С. Рудницькому навіть вдалось переконати В. Отамановського допомогти йому з пошуком ілюстрацій. Останній взявся за цю справу, хоч пошук кліше картинок до видання, не належало до його обов'язків, так само, як і до обов'язків видавництва. Те, що В. Отамановський відшукував, він одразу надсилав вченому на огляд та затвердження. Він також просив професора особисто написати до одного з віденських видавництв – «Фрайтаг і Берндт» про те, що «Вернигора» планує видрукувати на їхній базі 25 тис. примірників оглядової мапи українських земель, яку планували використати додатком до підручника. Цікаво, що у цьому листі від 16 серпня 1918 р. В. Отамановський, очевидно відповідаючи на запитання С. Рудницького, подав формулу розрахунку авторського гонорару. Професор мав отримати за рукопис своєї книги 2750 карбованців або 6000 австрійських крон¹¹. 2000 крон С. Рудницький вже отримав, а 4000 ще залишалось за видавництвом. Ці відомості є надзвичайно цікавим матеріалом для дослідження повсякдення науковців на початку ХХ ст.

Не менш привабливими для сучасного дослідника виглядають деякі висловлювання, вжиті у листі В. Отамановським щодо характеристики північно-східних сусідів українців, які яскраво окреслюють його політичну та національну свідомість і переконання. Зокрема, намалювавши для С. Рудницького схему розташування ілюстрацій, які повинні були відображати антропологічні типи українців та росіян, автор листа порадив: «Отож прошу Вас: усю кацапию (їх аж троє!) вмістити зменшену на одній сторінці, а під ними для порівняння – наших, також трьох... У всякім разі, краще один зайвий кліш, та щоб кацапові дошкулити!»¹². Загалом наприкінці листа В. Отамановський наголошував: «Підручник повинен бути цікавим»¹³.

¹¹ Листування Степана Рудницького. – С. 307.

¹² Там само. – С. 307–308.

¹³ Там само. – С. 308.

Через тиждень, 23 серпня 1918 р. член управи «Вернигори» Валентин Отамановський вже повідомляв С. Рудницького, до якого він звертався «Шановний Добродію!», що посилав професору 3500 крон і просить віддати під розписку рукопис підручника для відправки до Відня. Додатково переслав ще кілька малюнків до книги і подавав поради щодо того, де ще можна пошукати тих ілюстрацій, яких бракує. Привертає увагу той факт, що В. Отамановський просив С. Рудницького негайно приступити до роботи над «Історичним атласом» разом із Іваном Крип'якевичем, бо Міністерство освіти «поставило нам таку умову»¹⁴. Чи був цей проект реалізованим, залишається загадкою, бо сучасним українським історикам та географам траплялися згадки про цей атлас з 12 мап, але самого атласу поки що не виявлено¹⁵. З огляду на зазначене В. Отамановським наприкінці літа 1918 р. проектом видання підручника для шкіл зацікавилася навіть Міністерство народної освіти Української держави П. Скоропадського, яке уклало угоду про видання усіх підручників С. Рудницького.

Зміст листа Івана Кривецького¹⁶, дійсного члена НТШ, заступника голови Комісії історії мистецтв (Відень, 1916–1918), а також заступника Івана Німчука¹⁷, редактора «Відродження України» (1918) від 5 вересня 1918 р., розкрив механізм передачі рукопису «Короткої географії для народних шкіл» до видавництва. В ньому, зокрема, говорилося, що якийсь «товариш Струтинський», який був у Львові і, очевидно, мав зайти до С. Рудницького і забрати рукопис. Однак, він не застав вченого у Музеї А. Шептицького, де той часто був як член наглядової ради. Відтак І. Кривецький просив Степана Львовича «рукопис

¹⁴ Там само. – С. 309.

¹⁵ Там само. – С. 309.

¹⁶ Кривецький Іван (1883–1940) – історик, дійсний член НТШ, директор бібліотеки (1905–1914), заступник голови Комісії з історії мистецтв (Відень, 1916–1918).

¹⁷ Німчук Іван (1891–1956) – громадський діяч і журналіст, дійсний член НТШ, співредактор щоденника «Нове слово» (1912–1918), редактор «Відродження України» (1918).

сей вислати негайно» експрес-поштою на його адресу, бо це термінова справа і друкарня чекає.

Листом від 8 вересня 1918 р. В. Отамановський надіслав С. Рудницькому довідку про те, що одержав від професора рукопис «Початкової географії для народних шкіл» для друку у видавництві «Вернигора»¹⁸. Від того часу можна було очікувати швидкого виходу книги. Однак, як відомо, восени 1918 р. політична ситуація в Україні вже була дуже складною. Це відбилося й на швидкості реалізації проекту. Далі листування з С. Рудницьким з приводу видання книжки вели також Іван Німчук та Іван Кревецький. Останній у своєму листі до С. Рудницького від 22 вересня 1918 р. писав про те, що «книжка друкується на алярм»¹⁹, тобто в режимі авралу, нашвидкуруч. Листом від 12 жовтня 1918 р. Іван Німчук повідомляв С. Рудницького про те, що йому висилають частину коректури і просив професора якнайшвидше її переглянути і вислати на його адресу. Ілюстрації для книжки І. Німчук відбирав разом із І. Кревецьким з тих, які були у їхньому розпорядженні. При цьому обоє засвідчували, що надають справі ілюстрування книги велике значення і прагнуть, аби «підручник вийшов гарно ілюстрованим»²⁰. Пришвидшений друк у короткі терміни на практиці означав, що ніяких нових ілюстрацій, про які мріяв С. Рудницький, не могло бути, бо не було часу чекати на їхні пошуки. У листі від 16 жовтня 1918 р. Іван Кревецький вже повідомляв С. Рудницького про те, що коректуру від нього одержали, все, що автор бажав виправити, обіцяв зробити. Цим же листом Степану Львовичу висилали 31 сторінку з розставленими ілюстраціями і підписами до них і повідомляли, що до видання не всі ілюстрації, які він планував, увійдуть. До того ж, друкарня вже не мала можливості чекати на виправлення перших 24 сторінок, водночас могла ще трохи почекати на коректуру сторінок від 25 до 31. І. Кревецький просив вичитати ці сторінки негайно. Закінчення справи підготовки до друку підручника з географії

¹⁸ Там само. – С. 178.

¹⁹ Листування Степана Рудницького. – С. 264.

²⁰ Там само. – С. 278.

не відбилося в матеріалах листування. Однак, як видно з бібліографії праць С. Рудницького, підручник «Початкова географія для народних шкіл» вийшов друком у 1919 р. При цьому на обкладинці був зазначений 1918 р. Таким чином, можна стверджувати, що спільний проект С. Рудницького та видавництва «Вернигора» був реалізований.

Чи траплялося В. Отамановському та С. Рудницькому зустрічатись після завершення цього проекту, невідомо. Листування між ними, датованого 1920-ми роками, не виявлено. Натомість нам відомо, що Валентин Отамановський у той час вже активно працював на Поділлі²¹. У 1929 р. по сфабрикованій справі СВУ він був заарештований та засуджений. Його участь у цій міфічній організації так і не була доведена, але його засудили на 5 років таборів суворого режиму та 2 роки заслання до Татарстану²². С. Рудницький же після свого переїзду до УСРР у 1926 р. з Праги, також невдовзі, тобто у 1933 р. був заарештований органами НКВС СРСР і звинувачений у приналежності до «контрреволюційної організації, шкідництва та шпигунстві»²³. Згідно з постановою судової трійки колегії ДПУ УСРР вчений був засуджений до 5 років позбавлення волі. 9 жовтня 1937 р. за постановою Особливої трійки УНКВС Ленінградської області був засуджений до розстрілу і 3 листопада 1937 р. розстріляний у числі так званого «соловецького етапу» в урочищі Сандармох (РФ). Обидва дослідники були реабілітовані по-смертно: С. Рудницький у 1965 р., В. Отамановський – у 1989 р.

Таким чином, проаналізовані нами кілька листів між С. Рудницьким, В. Отамановським та третіми особами за 1918 р., виявилися важливим і змістовним історичним джерелом. Вони дали можливість пролити світло на деякі факти біографій обох представників українського політичного руху та обох науковців,

²¹ Федоришен О. Забутий вінничанин – Валентин Отамановський.

²² Каросва Л., Шпильова Л. Валентин Дмитрович Отамановський – С. 6–13; Безсмертний-Анзіміров А. Валентин Отамановський; Федоришен О. Забутий вінничанин – Валентин Отамановський.

²³ Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки. – С. 41; Кубійович В. Рудницький Степан. – С. 2631–2632.

які належали до різних поколінь українських науковців першої половини ХХ ст. Вони також розкрили особливості підготовки до друку однієї з відомих праць С. Рудницького, висвітлили роль у цій справі В. Отамановського та деякі інші, більш дрібні сюжети.

Запропонована нами тема ще може мати перспективи свого розвитку, оскільки не весь епістолярій обраних нами кореспондентів є виявленим, а отже, можуть трапитися цікаві відкриття, які додадуть нових подробиць до справи співпраці цих патріотів України та подвижників української науки.

REFERENCES:

1. *Akademik Stepan Rudnytskyi – osnovopolozhnyk ukrainskoi geografichnoi nauky.* (1994). Lviv. [in Ukrainian].
2. Bezsmertny-Anzimirov, A. (2015). Valentyn Otamanovskiy. Retrieved from <http://incognita.day.kiev.ua/valentin-otamanovskij.html> [in Ukrainian].
3. Fedoryshen, O. (2013). Zabutj vinnychanyn – Valentyn Otamanovskiy. Retrieved from: <http://www.myvin.com.ua/ru/pravda/2/148.html> [in Ukrainian].
4. *Geograf-akademik Stepan Rudnytskyi: vydatni postati Ternopillia.* (2007). Ternopil. [in Ukrainian].
5. Honcharenko, A. (2008). Bij pid Krutamy. In O. & N. Zinkevychy (comps.), *Kruty*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Kandia, A. (1994). Akademik S. Rudnytskyi i rozvytok ukrainskoho krajeznavstva. *Akademik Stepan Rudnytskyi – osnovopolozhnyk ukrainskoi geografichoi nauky*, 73–85. Lviv. [in Ukrainian].
7. Karojeva, L. & Shpyliova, L. (1993). Valentyn Dmytrovych Otamanovskiy. *Podilska starovyna*, 6–13. Vinnycia. [in Ukrainian].
8. Kubijovych, V. (1973). Rudnytskyi Stepan. In *Encyklopedia Ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna (Vol. 7, pp. 2631–2632)*. Paris–New-Jork. [in Ukrainian].
9. *Lystuvannia Stepana Rudnyckoho.* (2006). Lviv. [in Ukrainian].
10. Mushynka, M. (1994). Lysty S. Rudnytskoho do I. Krypiakevycha. *Akademik Stepan Rudnytskyi – osnovopolozhnyk ukrainskoi geografichoi nauky*, 120–128. Lviv. [in Ukrainian].
11. Robak, I. & Demochko, H. (2014). Valentyn Otamanovskiy i madychne krajeznavstvo Podillia. Abstracts of paper: *Naukovy dialog «Schid-Zachid»*. (Vol. 4, pp. 146–149). Dnipro. [in Ukrainian].

12. Robak, I. & Savchuk, Z. (2013). *Valentyn Otamanovs'kyi – revoliucyoner, vchenyj, organizator nauky*. Kharkiv. [in Ukrainian].
13. Robak, I. (2011). Valentyn Otamanovskyyi: molodi ruky vchenoho. *Visnyk Nacionalnoho technichnoho universytetu «Kharkivskyyj politechnichnyj instytut»*, (48), 127–136. [in Ukrainian].
14. Robak, I. (2012). Valentyn Dmytrovych Otamanovskyyi, profesor Kharkivskoho medychnoho instytutu (1893–1964). *Nekropol Slobozhanszchyny*, 182–186. Kharkiv. [in Ukrainian].
15. Robak, I. (2014). V. D. Otamanovskyyi jak odyń z fundatoriv suchasnoho krajeznastva. *Krajeznastvo*, 3/4, 46–57. [in Ukrainian].
16. Robak, I. (2015). Otamanovskyyi Valentyn Dmytrovych. *Kharkivshhyna: encyklopedychnyj slovnyk*. Kharkiv. [in Ukrainian].